

طرح مسئله

جهان اسلام در طول تاریخ نسبتاً طولانی خود همواره شاهد شکل‌گیری حکومت‌هایی بوده است از اقوام و نژادهای گوناگون. یکی از مهمترین این حکومت‌ها، حکومت سلجوقیان است. آنها بعد از سلطه بر نقاط مختلف عراق و ایران و مناطق دیگر کم‌کم به چند حکومت کوچکتر تجزیه شدند که حکومت سلاجقه‌ی روم در آسیای صغیر از جمله‌ی آنها بود.

بعد از نبرد ملازگرد در سال ۴۶۳ ق و پیروزی آلب ارسلان سلجوقی بر رومانوس دیوجانوس - امپراتور روم شرقی - گروه زیادی از قبایل ترکمن به آناتولی کوچیدند و در مرزهای روم شرقی ساکن شدند. روحیه‌ی جنگاوری و علاقه به کسب غنیمت در ترکان که آنها را به جهاد دینی با مسیحیان روم می‌کشاند و موجبات تسلط آنها را بر مناطق مختلف فراهم می‌کرد، سرانجام سبب شکل‌گیری حکومت سلجوقیان روم (آناتولی - آسیای صغیر) توسط سلیمان بن قتلمش در سال ۴۷۵ ق به مرکزیت نیقیه شد. حکومت سلجوقیان روم بعد از مدت کمی با تسلط بر شهرهای مهم آناتولی همچون قونیه و سیواس تبدیل به حکومتی نیرومند و مقتدر شد، اما بعد از حملات مغول به آسیای صغیر در سال ۶۴۳ ق این حکومت تابع مغولان شد و سلاطین این سلسله تا هنگام فروپاشی نهائی، زیر نظر مغولان به حکومت خود ادامه دادند.

هر حکومتی بعد از شکل‌گیری، برای استقرار و تثبیت نظام حکومتی خود نیازمند ایجاد تشکیلاتی در ساختار دولت می‌باشد که حکومت سلاجقه‌ی روم نیز از این امر مستثنی نبود. از همین رو این حکومت که در محل تلاقی دو فرهنگ ایرانی - اسلامی و یونانی - بیزانسی قرار گرفته بود با بهره‌جستن از این دو فرهنگ و اقتباس بخشهایی از تشکیلات اداری هر یک از این

دو منطقه و بخصوص سلاجقه‌ی ایران، و به کارگیری دولتمردان ایرانی در اداره‌ی قلمرو خود به صورت گسترده، سازمان اداری خود را به وجود آوردند. مسأله‌ی اصلی در پژوهش حاضر بررسی تشکیلات اداری و اصطلاحات موجود در آن و بررسی مختصر تأثیرپذیری حکومت سلجوقیان روم در این بخش از حکومت سلجوقیان بزرگ در ایران است.

پرسشهای فرعی

۱. سازمان اداری سلجوقیان روم از چه بخشهایی تشکیل شده و میزان تاثیر آن از حکومت سلجوقیان ایران به چه صورت بود؟
۲. سلجوقیان روم در تشکیلات اداری خود از چه اصطلاحاتی استفاده می کردند و میزان تاثیر این اصطلاحات از حکومتهای هم عصر و هم جوار به چه صورت بود؟

فرضیات پژوهش

۱. به نظر می رسد سلجوقیان روم از تقسیمات متداول اداری سلجوقیان ایران استفاده کرده و تنها در موارد مستحدث که مربوط به شرایط خاص منطقه بود از الگوی بیزانس تقلید نمودند.
۲. سلجوقیان روم تا پیش از حمله‌ی مغول در اکثر موارد از اصطلاحات اداری سلاجقه‌ی ایران و پس از حمله مغول از اصطلاحات اداری ایلخانان و در موارد خاص مربوط به شرایط منطقه، از اصطلاحات بیزانسی استفاده کردند .

تعریف واژگان تحقیق

واژگان کلیدی این تحقیق عبارتند از:

۱. اصطلاحات اداری، منظور از اصطلاحات، واژه هایی است که در معنای متداول خود (معنای لغوی) و در عرف شناخته شده نیست و هریک از آنها در علوم و فنون مختلف معنایی خاص خود داشته و کاربردی ویژه دارند. در باب اصطلاحات اداری نیز می توان گفت ، که این اصطلاحات در واقع واژه هایی است که در بخش های مختلف یک حکومت همانند حکومت سلجوقیان روم کاربرد داشته است. در منابع مختلف به درستی نمی توان مرز میان اصطلاحات (دیوانی و اداری) را مشخص کرد. اصطلاحات دیوانی واژه هایی است که در دیوان های مختلف سپاه، وزارت ، استیفاء و به کار می رفت در حالی که منظور از اصطلاحات اداری واژه هایی بود که در میان سازمانهای اداری حکومت رایج بود. گاهی نیز پیش می آمد که یک اصطلاح دیوانی در گذر زمان به یک منصب اداری تبدیل می شد، همچون مقام پروانه در عصر سلاجقه ی روم که مخفف کلمه ی پروانچ یا پروانچه بوده و طبق نظر برخی محققان، یکی از اصطلاحات دیوان طغراء بود. ولی سرانجام به یک مقام اداری تبدیل شد. در واقع در ادوار تاریخی اصطلاحات اداری در دستگاه اندرونی سلاطین و مقامات به کار می رفت و اصطلاحات دیوانی در تشکیلات دیوانی.

در این پژوهش اصطلاحات دیوانی و اداری از هم تفکیک گردیده و تلاش شده تا در ذیل بررسی دیوان ها و سازمان های اداری حکومت سلجوقیان روم اصطلاحات متداول در هر حوزه نیز شرح و توضیح داده شوند. این در صورتی است که منابع گوناگون همواره او را در قالب یک شخصیت اداری مورد بررسی قرار می دادند.

۲. **تشکیلات اداری** ، در هر نظام حکومتی مجموعه نهادهایی وجود دارد که زیرساختها و پایه های اصلی بقای آن حکومت را وابسته به خود می‌کند. این نهادها که ممکن است به صورت طولی و در امتداد یکدیگر بر سرنوشت حکومت‌ها تأثیر داشته باشند جزء اصلی ترین ارکان حکومت بوده و تمامی امور حکومت اعم از امور نظامی، سیاسی، قضایی، و حتی علمی را تحت رهبری خود هدایت می‌کنند. در رأس این مجموعه‌ی نهادها، افرادی تحت عنوان رئیس، متصدی، حاکم و ... به عنوان پیشوا و ناظر حضور دارند. در بیشتر حکومت های اسلامی و در ادوار تاریخی مختلف به این نهادها عنوان دیوان داده شده بود و کسی که بر رأس این دیوان‌ها قرار می‌گرفت دیوانسالار خطاب می‌شد. اما گذشته از تشکیلاتی که در دیوان‌های مختلف حکومت‌های اسلامی وجود داشت در امور اداری این حکومت‌ها نیز تشکیلات و نظم خاصی حکمفرما بود و هر یک از این بخش‌ها تحت رهبری امیری قرار داشت. منظور از تشکیلات در این پژوهش ، مجموع این دیوان‌ها ، ساختار ، کارکرد و وظایف رهبران آنها در پیشبرد اهداف حکومت می‌باشد.

۳. **سلجوقیان روم**: شاخه‌ای از خاندان سلاجقه‌ی ایران بودند که در فاصله‌ی سال‌های ۴۷۵ تا ۷۰۷ ه. ق در منطقه‌ی آسیای صغیر یا آناتولی حکومت کردند.

روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش، روش توصیفی و تاریخی و گردآوری مطالب به شیوه‌ی کتابخانه‌ای و با استفاده از منابع مکتوب، می‌باشد.

بررسی پیشینه‌ی تحقیق

علی رغم اهمیت حکومت سلجوقیان روم در تاریخ حکومت‌های اسلامی، کمتر اثری در این باره تألیف شده است. یکی از معدود آثاری که درباره‌ی سلجوقیان روم به زبان فارسی تألیف

شده است کتاب/ اخبار سلاجقه‌ی روم^۱ اثر مرحوم دکتر محمد جواد مشکور می‌باشد. مؤلف در این کتاب ضمن ارائه‌ی توضیحی جامع و دقیق از اوضاع جغرافیایی و تاریخ سیاسی آسیای صغیر به چگونگی روی کار آمدن سلجوقیان، پادشاهان و روابط سیاسی و نظامی آنها با حکومت‌های مسلمان شرق و غرب و امپراتوری بیزانس اشاره می‌کند و سپس متن کامل مختصر سلجوق نامه را به همراه گزیده‌ای از منابع تاریخی که در رابطه با سلجوقیان روم هستند، ضمیمه‌ی کتابش می‌کند. اما علی‌رغم اطلاعات ارزشمندی که در کتابش وارد می‌کند، در رابطه با وضعیت تمدنی حکومت مذکور و چگونگی اداره‌ی ولایات مختلف حکومت هیچ توضیحی نمی‌دهد.

در میان نویسندگان ترکی که به تاریخ آسیای صغیر توجه داشته‌اند باید از پروفیسور اسماعیل حقی اوزون چارشلی نام برد که در جلد اول کتاب *تاریخ عثمانی*^۲ به طور مختصر به توضیح در رابطه با تاریخ سیاسی و فرهنگی و تمدنی سلاجقه پرداخته است. ولی او نیز از ارائه‌ی مطالب جامع و تحلیل و مقایسه در این زمینه خودداری کرده است. از دیگر آثار ارزشمند این محقق که در قالب مقاله به چاپ رسیده است مقاله‌ی *تشکیلات امپراتوری سلجوقیان*^۳ است که در مجله‌ی نام‌ی انجمن به چاپ رسیده است. در این مقاله اطلاعات ارزشمند و کاملی در ارتباط با تشکیلات اداری و دیوانی سلجوقیان بزرگ دیده می‌شود که به خاطر شباهت‌های فراوان با نظام اداری و دیوانی موجود در حکومت سلاجقه‌ی روم در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفت.

۱- مشکور، محمدجواد، *اخبار سلاجقه‌ی روم*، تهران، کتاب فروشی تهران، ۱۳۵۰.

۲- اوزون چارشلی، اسماعیل حقی، *تاریخ عثمانی از تشکیل حکومت عثمانی تا فتح استانبول*، ترجمه‌ی وهاب ولی، تهران، انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگ، ۱۳۸۰، ج ۱.

۳- اوزون چارشلی، اسماعیل حقی، «*تشکیلات امپراتوری سلجوقیان*»، ترجمه‌ی محمدرضا نصیری، مجله‌ی نام‌ی انجمن، سال اول، ۱۳۸۱، شماره‌های ۲ و ۳.

از نویسندگان انگلیسی زبان که در باب روم و آسیای صغیر کتاب نوشتند و در نوشته های خود، حکومت سلجوقیان روم و روابط آنها با حکومت های اطراف را نادیده نگرفتند، نیز باید نام برد. یکی از معروفترین این نویسندگان، کلود کاهن می باشد که در فصلی از کتاب خود بنام ترکیه پیش از عثمانی^۱ به اوضاع تمدنی و فرهنگی سلجوقیان روم اشاره کرده و اطلاعات بسیار مفیدی در این باره در اختیار قرار می دهد. او ضمن توضیحات در باب تشکیلات و امور اداری سلجوقیان روم اذعان می دارد که سلاجقه ی آناتولی در امور دیوانی و اداری خود بیشتر تحت تأثیر سلاجقه ی ایران بودند.

دیگر باید از اسپرو وریونیس نام برد که او نیز به مانند کلود کاهن، در کتاب خود با عنوان زوال یونانی گری قرون وسطی در آسیای صغیر و روند اسلامی شدن آن از قرن یازدهم تا پانزدهم میلادی^۲ چگونگی تأسیس حکومت سلجوقیان روم، سرزمینشان و اوضاع تمدنی آنها را توصیف کرده و در واقع مقایسه ای بین تشکیلات حکومتی سلجوقیان روم با حکومت های همجوار انجام داده است. او برخلاف کاهن متمایل به تأثیر تمدن امپراطوری بیزانس در شکل گیری تمدن سلجوقیان روم می باشد.

¹- Cahen, claud, *Pre Ottoman turkey A general survey of the material and spiritual culture and history. C*, ۱۰۷۱- ۱۳۳۰, trans. Into English by J. Jones – wiliams , Lindon, sidwick & Jackson ۱۹۸۶.

²- Speros Vryonis , Jr., *The decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the process of Islamization from the Eleventh through the fifteenth century*, Berkeley , University of California press, ۱۹۷۱.

تامارا تالبوت رایس محقق دیگری است که ترجمه‌ی عربی کتاب او با عنوان *السلاجقه تاریخهم و حضارتهم*^۱، در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است. در این کتاب نیز اطلاعات مفیدی راجع به اوضاع حکومتی، تمدنی و فرهنگی سلجوقیان روم وجود دارد. مؤلف سعی کرده است تا در فصل مربوط به چگونگی اداره‌ی ولایات، مقایسه‌ای انجام دهد بین حکومت سلجوقیان روم و سلجوقیان ایران. اگر چه به ندرت اوضاع تمدنی این حکومت را با سلجوقیان عراق و امپراطوری بیزانس نیز مقایسه کرده است.

در مجموع به نظر می‌رسد محققانی که به حکومت سلجوقیان روم پرداخته‌اند بیشتر تلاش کرده‌اند تا این حکومت را از لحاظ تاریخی و سیاسی مورد بررسی قرار دهند و نسبت به اوضاع تمدنی و فرهنگی آن بی‌مهری ورزیدند؛ غافل از آنکه یکی از عوامل مؤثر در شکوفایی و استمرار و پایداری هر قوم و ملتی، توجه به تمدنی قوی در جهت ایجاد نظام تشکیلاتی مناسب و استخدام افرادی کاردان و متناسب با امور حکومتی می‌باشد. بهرحال در این پژوهش سعی می‌شود تا ضمن بررسی تشکیلات اداری این دوره مقایسه‌ای اجمالی میان نظام تشکیلاتی سلاجقه‌ی روم با سلجوقیان ایران انجام بگیرد.

شناخت منابع و ارزیابی آنها

همانطور که در صفحات قبل اشاره شد یکی از اصلی‌ترین مشکلات در باب تحقیق و پژوهش در مورد سلجوقیان روم کمبود منابع و اطلاعات در این زمینه می‌باشد. اگرچه اندک منابعی که در این زمینه تألیف شده است اطلاعات مهمی در اختیار پژوهشگر قرار می‌دهند اما هر یک از آنها نیز دارای نواقص و کاستی‌هایی است که مشکلات پژوهشگر را بیشتر می‌کند،

۲- تالبوت رایس، تامارا، *السلاجقه تاریخهم و حضارتهم*، ترجمه‌ی لطفی الخوری و ابراهیم الداوقی، بغداد، انتشارات مطبعه الارشاد، ۱۹۶۰ق.

برای مثال تمامی منابع دست اول در این زمینه بعد از قرن هفتم تألیف شده‌اند و اطلاعات چندانی در رابطه با حکومت سلجوقیان روم در سالهای پایانی قرن پنجم تا سالهای میانی قرن ششم هجری، اوضاع فرهنگی، تمدنی و چگونگی اداره‌ی ممالک در این دوران بدست نمی‌دهند. برای رفع این مشکل تلاش شد تا از منابعی که در حکومت‌های همجوار همچون ایران و مصر نوشته شد و اشاره‌هایی به اخبار منطقه‌ی روم داشته‌اند استفاده شود.

بخشی از مهمترین منابعی که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفتند عبارتند از :

تواریخ عمومی

تاریخ مختصر الدول^۱ تألیف ابن عبری (متوفی به سال ۶۸۵ هـ)، از جمله منابعی است که به خاطر حضور مؤلف در ملطیه و انطاکیه (ولایات سلجوقیان آناتولی) و مشاهده‌ی عینی وقایع این دوران بسیار با اهمیت می‌نماید. ابن عبری همچنین برپایی قیام‌ها و حملات حکومت‌های دیگر به این سرزمین همچون قیام بابا و اسحاق و حملات ملک ظاهر بیبرس و قبل از آن مغولان را به روشنی توضیح می‌دهد و همین مسئله سبب شده است تا کتاب او در باب تاریخ سیاسی آسیای صغیر در دوران سلجوقیان روم در کنار دیگر منابع دست اول مورد استفاده قرار بگیرد. اگرچه او نیز به مانند دیگر مؤلفان توجهی به اوضاع تمدنی و نظام حکومتی سلجوقیان روم نداشت اما ارائه‌ی اطلاعاتی راجع به برخی مسائل سیاسی و تاریخی حکومت سلجوقیان روم و ذکر نام برخی از صاحب منصبان آن به اثر او ارزش خاصی بخشیده است.

^۱ - ابن العبری، غریقوریوس بن هارون، ترجمه‌ی تاریخ مختصرالدول، ترجمه‌ی محمد علی تاج پور و حشمت الله ریاضی، انتشارات اطلاعات، ۱۳۶۴.

النجوم الزاهره^۱ دیگر از کتب مهم این عصر که حاوی اطلاعات مهمی راجع به مناصب اداری است، کتاب النجوم الزاهره در تاریخ مصر است. این کتاب که تا رخدادهای سال ۸۷۲ق/۱۴۶۷م یعنی دوران سلطنت ملک اشرف قایتبای را در بردارد به ترتیب تاریخی حکومت والیان، خلفا و سلاطین مصر تألیف شده و در آن وقایع مربوط به دوران حکومت تمام حکمرانان و رخدادهای آن عهد چه مربوط به مصر و چه متعلق به دیگر نواحی جهان اسلام به ویژه سرزمینهای نزدیک به مصر آمده است.

المواعظ و الاعتبار بذكر الخطط و الآثار^۲ اثر معروف تقی الدین ابی العباس مقریزی (متوفی به سال ۸۴۵ هـ). این اثر که به مانند صبح الاعشی در ارتباط با سلاطین مصر به خصوص ایوبیان و ممالیک می باشد حاوی اطلاعات ارزشمندی در باب تشکیلات دیوانی و اداری سلاطین این دوران است. به همین خاطر و به دلیل وجود مشابهت هایی با نظام حکومتی و اداری سلجوقیان روم مورد استفاده قرار گرفت.

تواریخ دودمانی

الاوامر العلائیه فی الامور العلائیه^۳ که به تاریخ ابن بی بی مشهور است، توسط حسین بن محمد بن علی الجعفری الرغدی (د. پس از ۶۸۰ق/۱۲۸۱ م)، معروف به ابن بی بی یا ابن بی بی منجمه، ادیب و تاریخ نگار ایرانی به نگارش درآمد. این کتاب مفصلترین و مهمترین تألیف در مورد سلجوقیان روم است. او که خود در دستگاه حکومت سلجوقیان روم منصب اداری داشته و

^۱ - یوسف بن تغری بردی، النجوم الزاهره فی ملوک المصر و القاهره، تعلیقات محمد حسین شمس الدین، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۱۳ق/۱۹۹۲م.

^۲ - مقریزی، تقی الدین ابی العباس احمد بن علی بن عبدالقادر العبیدی المقریزی، (المواعظ و الاعتبار بذكر الخطط و الآثار المعروف به خطط المقریزیه)، حواشی خلیل منصور، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۸ق/۱۹۹۸م. ج. ۳.

^۳ - ابن بی بی، حسین بن محمد بن علی الرغدی، الاوامر العلائیه فی امور العلائیه، (چاپ عکسی)، به کوشش عدنان صادق ارزی، آنکارا، موسسه تاریخ ترک، ۱۹۵۶.

مالک دیوان طغرا به شمار می‌آید^۱، تألیف کتابش را از زمان به سلطنت رسیدن غیاث الدین کیخسرو اول شروع کرده به این خاطر که حوادث قبل از سلطنت کیخسرو بسیار آشفته و مشوش بود. کتاب تا وقایع سال ۶۸۵ ق را در بر می‌گیرد و مشحون است از ذکر عناوین و مناصب حکومتی. سراسر کتاب تماماً به لشکرکشی‌ها و فتوحات سلجوقیان، روابط سلاطین با امرا و بزرگان، حکومت‌های همجوار و شروع حملات مغول به قلمرو سلاجقه و شکست آنها پرداخته و از این نظر اهمیت و ارزش خاصی یافته است. استفاده‌ی مولف از اسناد اداری و نامه‌ها و فرامین و نقل برخی از آنها در متن بر ارزش کار او افزوده است. در این میان او به شورش‌ها و مخالفت‌هایی که با سلجوقیان چه در داخل و چه در خارج قلمرو آنها شکل می‌گرفت نیز توجه داشته و آنها را مفصل در کتاب خود آورده است. شورش‌هایی همچون شورش آغاجری‌ها و شورش بابا اسحاق.

مسامره الاخبار و مسایره الاخیار^۲ اثر کریم الدین محمود آقسرای که بعد از کتاب ابن بی بی مهمترین اثر راجع به تاریخ سلجوقیان روم هست. آقسرای کتابش را با توضیحاتی مختصر راجع به پیامبر (ص)، خلفای راشدین، امویان و عباسیان شروع کرده و سپس با بیانی مختصر راجع به سلجوقیان ایران، به سلاجقه‌ی روم پرداخته است. اما در بخش سلجوقیان روم کتابش را از زمان غیاث الدین کیخسرو دوم شروع کرده و تا سال ۷۰۷ ق (سال سقوط سلاجقه) ادامه داده است. پرداختن به روابط سلجوقیان و مغولان بعد از نبرد کوسه داغ و اصطلاحات خاص مغولی این دوران، به اثر او ارزش خاصی بخشیده است. او خود در دستگاه اداری مغولان مشغول بوده و در صفحاتی از کتابش به این موضوع اشاره می‌کند^۳.

^۱ - مشکور، اخبار سلاجقه‌ی روم، مختصر سلجوق نامه، ص ۲.

^۲ - آقسرای، کریم الدین محمود بن محمد، مسامره الاخبار و مسایره الاخیار، به کوشش عثمان توران، تهران، انتشارات اساطیر، ۱۳۶۲.

^۳ - آقسرای، مسامره الاخبار، ص ۱۱۰.

تاریخ آل سلجوق در آناتولی^۱. این اثر که نویسنده‌ی آن معلوم نیست در کنار دو منبع دیگر یکی از مهمترین آثار در ارتباط با سلجوقیان آناتولی است. احتمال می‌رود مؤلف تا بعد از سال ۷۶۵ ق زنده بود چراکه کتابش را تا وقایع این سال که سال مرگ برادر علاءالدین کیقباد چهارم بود، ادامه می‌دهد. مرحوم دکتر مینوی احتمال می‌دهد که او اهل قونیه باشد چرا که خط او در کتابت از انواع خطوطی است که کاتبان برای مولانا جلال الدین در این شهر می‌نوشتند^۲. نثر کتاب بر خلاف دیگر کتب زمان نثری روان و ساده و بدور از تکلف و تصنع می‌باشد و کوشش مؤلف در ثبت دقیق وقایع بر ارزش تاریخی کتاب می‌افزاید. در این کتاب اطلاعات ارزشمندی در ارتباط با صاحب منصبان این عصر، کارکرد آنها و برخی اصطلاحات اداری و دیوانی می‌توان یافت.

کتب دیوانی و منشآت

صبح الاعشی فی صناعه الانشاء^۳، اثر قلقشندی و در رابطه با حکومت مصر و حکمرانان آنجاست. اما از آن نظر که اطلاعات مهمی در رابطه با امور دیوانی و اداری حکومت ایوبی مصر در اختیار پژوهشگر قرار می‌دهد و از آنجا که این امور در میان سلجوقیان روم نیز به طور مشابه وجود دارد، به طور گسترده مورد استفاده قرار گرفت.

منشآت السلاطین^۴ اثر فریدون بیگ. مجموعه نامه‌هایی است که توسط سلاطین عثمانی برای حکومت‌های اطراف و یا بالعکس از جانب حکام ولایات مختلف برای سلاطین عثمانی ارسال می‌شد. آنچه که سبب استفاده‌ی نگارنده از این کتاب شد وجود دو نامه‌ی مهم در این

^۱ - نویسنده‌ی ناشناس، تاریخ آل سلجوق در آناتولی، تصحیح نادره جلالی، آئینه میراث، ۱۳۷۷.

^۲ - مشکور، اخبار سلاجقه‌ی روم، ص ۴۹.

^۳ - قلقشندی، احمدبن علی، صبح الاعشی فی صناعه الانشاء، ج ۵، شرح و تعلیق نبیل خالد الخطیب، انتشارات دارالکتب العلمیه، چاپ اول، بیروت، ۱۴۰۷ ق. و ج ۴.

^۴ - فریدون بیگ، منشآت السلاطین، استانبول، دارالطباعة عامره، ۵-۱۲۷۴ ق. ج ۱.

کتاب است که از طرف علاءالدین کیکبادین فرامرز چهارم به سلاطین عثمانی فرستاده شده است و هر دو نامه به زبان فارسی است. نگارش این نامه ها به زبان فارسی نشان دهنده‌ی علاقه‌ی سلاطین سلجوقی به زبان فارسی و همچنین آشنایی عثمانیان با این زبان است.

مقدمه

بعد از سقوط ساسانیان و تسلط اعراب بر ایران، دوران تازه‌ای از تاریخ و فرهنگ، به واسطه‌ی پذیرش دین اسلام و درخشش ایرانیان در عرصه‌های مختلف علمی، هنری، دیوانسالاری و در این سرزمین رقم خورد. چرا که ایرانیان توانستند با بهره‌گیری از پیشینه‌ی تمدنی خود، در دستگاه حکومت وارد شده و در بخشهای مهم اداری ایفای نقش کنند و با ورود به بخش دیوانسالاری، بتوانند قدرت و نفوذ خویش را از لحاظ فرهنگی در مقابل قدرت سیاسی اعراب حفظ کنند.

در این میان و در قرن سوم هجری قومی جدید تحت عنوان ترک و توسط معتمد - خلیفه‌ی عباسی - وارد بدنه‌ی سپاه مسلمانان شد، دیری نپائید که این ترکان در قرن چهارم هجری و در زمان خلافت منتصر از امور نظامی فراتر رفته و اختیار تعویض و به رسمیت شناختن خلیفه را به دست گرفتند. بدین ترتیب مردمی که در ابتدا به عنوان غلام و برده و به واسطه‌ی جنگاوری خود در امور سپاهی و نظامی مورد استفاده قرار گرفته بودند بعد از گذشت مدتی کوتاه بواسطه‌ی همان جنگاوری و سلحشوری، امور مهم دربار را تحت اختیار خود گرفته و حتی در این بین موفق به تشکیل حکومت‌هایی مستقل از خلافت عباسیان در ایران شدند.

سلجوقیان اگر چه برای ادامه‌ی حکومت خود تلاش می‌کردند تا با احترام گذاشتن به خلیفه^۱ و با استفاده از جنگاوری و قدرت شمشیر برای حکومت خود مشروعیت کسب کنند، اما تنها نیروی شمشیر و احترام به خلیفه نبود که آنها را در پیشبرد اهدافشان موفق می‌ساخت. مرحوم اقبال آنها را ترکمانانی بی تجربه که کمترین بهره‌ای از خواندن و نوشتن نداشتند

^۱ - گرچه از زمان خود طغرل به مرور اختلافاتی بین سلطان و خلیفه به وجود آمد اما در مجموع سلاطین سلجوقی به عنوان حامیان خلفای عباسی شناخته می‌شوند.

معرفی کرده است و می‌گوید که سلطان سنجر پس از مدت زمان طولانی اقامت در ایران، هنوز بعد از رسیدن به قدرت، خواندن و نوشتن نمی‌دانست.^۱

بعد از شکل‌گیری حکومت سلجوقی، سلاطین آنها از طبقه‌ی کُتاب و عمال دیوانی ایرانی که وارثان طبقه‌ی دیوانسالاری ایام سامانیان، غزنویان و آل بویه بودند و در امور لشکری و کشوری بسیار باتجربه و کارآزموده بودند بهره‌جستند و این دیوانسالاران ایرانی نقش بسزایی در حفظ متصرفات سلجوقیان داشتند. در واقع این طبقه از عمال دیوانی، ادامه‌دهنده‌ی تشکیلات اداری و دیوانی حکومت‌های سامانیان و غزنویان بودند و دیوان‌سالاری در این ایام به غیر از پاره‌ای تغییرات و بعضی تبدیلات اصطلاحی پیرو همان ترتیب دیوانی بود.

حکومت در این عصر دارای دو رکن اساسی درگاه و دیوان بوده است که صاحب‌منصبان اداری در درگاه و دیوان‌سالاران در دیوان فعالیت می‌کردند. در این بخش سعی می‌شود تا بعد از اشاره‌ای اجمالی به چگونگی شکل‌گیری حکومت سلاجقه‌ی بزرگ، به بررسی تشکیلات دیوانی این دوره پرداخته و جزئیات مربوط به امور اداری و مناصب درگاهی حکومت در بخش مناصب درگاهی حکومت سلجوقیان روم بررسی شود.

^۱ - اقبال آشتیانی، عباس، وزارت در عهد سلاطین بزرگ سلجوقی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۴، ص ۱۸.

ظهور سلجوقیان

سلجوقیان طایفه‌ای از ترکمانان غز و از قبیله‌ی قِنِق بودند که بعد از پذیرش دین اسلام و جانبداری از امرای سامانی در درگیری با ملوک دیگر نواحی و با جلب نظر مساعد این امیران در نواحی نور بخارا ساکن شدند.^۱ نام گذاری آنها به سلجوقیان برگرفته از نام رئیس آنها، سلجوق بن یُقاق^۲ است که بعدها فرزندان او مؤسس حکومت سلجوقیان شدند.

بعد از مرگ سلجوق، عده‌ای از ترکان سلجوقی که هوادار فرزند ارشدش ارسلان اسرائیل بودند، او را به رهبری خود برگزیدند. ولی او در درگیری با سلطان محمود غزنوی به اسارت درآمد و بعد از هفت سال اسارت، در زندان مرد. مرگ او سبب خشم آل سلجوق و تحریک آنها برای انتقام شد. در همین زمان که سلجوقیان به رهبری میکائیل پسر دیگر سلجوق، در پی رسیدن به اهدافشان^۳ بودند، در جریان سفر محمود غزنوی به بخارا از او خواستند تا اجازه دهد

^۱ - کاشانی، انوشروان بن خالد، تاریخ دولت آل سلجوق، بی‌جا، دارالرائد العربی، بی‌تا، ص ۵؛ بنداری، فتح بن علی، تاریخ سلسله‌ی سلجوقی، زبده النصره و نخبه العصر، ترجمه‌ی محمد حسین جلیلی، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۲۵۳۶ شاهنشاهی، ص ۴. آفسرای، مسامره الاخبار، ص ۱۰.

^۲ - یُقاق در منابع به صورت های گوناگون وارد شده است. در روضه الصفا، (ج ۶، ص ۳۱۱۹) و حبیب السیر (ج ۱، ص ۱۷۳) نام او به صورت دُقاق آمده است که از طرف ترکان تَمِریالیغ به معنی سخت کمان خوانده می‌شد و در زبده التواریخ، ص ۳۵ بصورت یُقاق به معنی کمان آهنین آمده است. میرخواند، محمدبن خاوندشاه بن محمود، روضه الصفا فی سیره الانبیاء و الملوک و الخلفاء، ج ۶، به تصحیح جمشید کیان‌فر، انتشارات اساطیر، تهران، ۱۳۸۰؛ حسینی، غیاث الدین هماد الدین، حبیب السیر، ج ۱، ترجمه دکتر محمد دبیر سیاقی، انتشارات کتابفروشی خیام، تهران، ۱۳۵۳؛ حسینی، صدرالدین علی بن ناصر بن علی، زبده التواریخ، ترجمه‌ی رمضان علی روح‌اللهی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰.

^۳ - انتقام از غزنویان در جریان مرگ اسرائیل انگیزه‌ی اصلی سلجوقیان برای سکونت در ایران نبود. بلکه یکی از اهداف بسیار مهم آنها برای وارد شدن به ایران و سکونت در خراسان، دست یافتن به مرتع و چراگاه برای دامها و تأمین اهداف اقتصادی بود.

در خراسان ساکن شوند^۱ و بین نساء و ابیورد اقامت گزینند^۲. محمود نیز با تصور این که با مرگ رهبر آنها، قدرتشان تحلیل یافته، با درخواست آنها موافقت کرد و آنها از جیحون گذشتند و در خراسان مسکن گزیدند.^۳ از میان فرزندان میکائیل سرانجام طغرل توانست اعتبار سلجوقیان را در منطقه افزایش دهد.

تلاش ترکان سلجوقی در سال ۴۲۹ق/ ۱۰۳۶م جهت اقامت در نیشابور^۴ سبب شکل گیری درگیری هایی شد میان آنها و مسعود غزنوی، و همین نبردها سرانجام شکست غزنویان و آغاز حکومت سلجوقیان را به همراه داشت. طغرل سلجوقی در آخر شعبان همین سال توانست بعد از شکست حاکم خراسان در نزدیکی سرخس، با لقب رکن‌الدین طغرل بک ابوطالب محمدبن میکائیل بن سلجوق بر تخت بنشیند و دو سال بعد نیز در روز جمعه، هشتم ماه رمضان سال ۴۳۱ق/ ۱۰۳۸م در محلی بنام دندانقان نبرد سختی بین غزنویان و سلجوقیان روی داد که طغرل پیروز شد^۵ و زمینه برای ایجاد حکومتی مقتدر و تأثیرگذار بنام سلجوقیان در تاریخ و فرهنگ ایران فراهم شد. آنها سپس به سرکردگی طغرل بیگ (حک: ۴۲۹-۴۵۵ه ق) وارد بغداد شدند و با دعوی حمایت از خلیفه ی عباسی که دایره ی اقتدارش به حد یک یا دو ایالت

^۱ - انوشروان خالد، تاریخ دوله آل سلجوق، ص ۵.

^۲ - راوندی، محمدبن علی بن سلیمان، راحه الصدور و آیه السرور، به سعی و تصحیح محمد اقبال، به انضمام حواشی و فهارس و تصحیحات لازم مرحوم مجتبی مینوی، تهران، انتشارات امیرکبیر، چاپ دوم، ۱۳۶۳، ص ۹۲.

^۳ - اصفهانی، عمادالدین محمد بن محمدبن حامد، تاریخ دوله آل سلجوق، مصر، طبع الکتب العربیه، ۱۳۱۸. ۱۹۰۰م، ص ۵؛ حسینی، زبده التواریخ، ص ۳۸.

^۴ - ابن حوقل که در قرن چهارم هجری از نیشابور دیدن کرده است، می‌گوید که نیشابور شهری است در زمینی هموار که بناهایش از گل می‌باشد و در حدود یک فرسخ در یک فرسخ هست. نام دیگر آن ابرشهر هست و به همراه بلخ و مرو و هرات، از شهرهای بزرگ خراسان به شمار می‌رود. ابن حوقل، سفرنامه‌ی ابن حوقل، ترجمه‌ی دکتر جعفر شعار، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۶، ص ۱۶۶.

^۵ - عماد الدین کاتب، تاریخ دوله آل سلجوق، ص ۸؛ راوندی، راحه الصدور و آیه السرور، ص ۱۰۰.

کاهش یافته بود، به خلافت به ضعف گرائیده شده، جان تازه‌ای بخشیدند و ولایات پراکنده‌ی اسلام را متحد کردند.

بعد از مرگ طغرل، برادرزاده‌اش آلب ارسلان با حمایت خواجه نظام الملک در سال ۴۵۵ق/ ۱۰۶۲م قدرت را بدست گرفت. او بعد از پیروزیهای مکرر در عراق و شام، به فکر حمله به مصر افتاد که تحت فرمان فاطمیان قرار داشت. از طرفی، بر اثر اختلافات و کشمکش‌های شدید به وجود آمده میان سران لشکری و کشوری روم شرقی، زمینه‌های نفوذ ترکان سلجوقی در برخی نقاط آسیای صغیر نیز فراهم شد. چنان‌که در سال ۴۵۶ق/ ۱۰۶۳م سلجوقیان موفق شدند شهر آنی - پایتخت ارمنستان - را تصرف کرده و به حکومت بقراطی بغروند در این منطقه پایان دهند^۱ و در بهار سال ۴۶۳ق/ ۱۰۷۰م در محل ملازگرد - منزکرت^۲ با سپاهیان امپراطور روم روبرو شدند.

رومانوس دیوجانوس - امپراطوری روم - با سپاهی از ملیت‌ها و نژادهای گوناگون ارمنی، یونانی، روسی و با جنگجویانی از کرج و بلغار و با هدف حفظ قسطنطنیه، مصمم نبرد با

^۱ - لسترنج، گای، *جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی*، ترجمه‌ی محمود عرفان، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۳، ص ۱۴۹.

^۲ - نبرد ملازگرد نخستین برخورد و رویارویی ترکان با رومیان نبود. ابن رسته، *الاعلاق النفسیه*، ترجمه‌ی حسین قره چانلو، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۵، ص ۱۴۴. در قرن چهارم از مراسم به کلیسا رفتن امپراطور روم خبر می‌دهد که ده هزار نفر از غلامان ترک و خزر ملبس به زره سینه پوش راه راه، او را در این مراسم همراهی می‌کردند. قبل از نبرد ملازگرد نیز حملاتی از جانب ترکان به سرزمین آناتولی شده بود. در سال ۴۴۶ ق طغرل بیگ به قصد ملازگرد عازم ارمنستان شد. طغرل در این لشکرکشی که حاکم دیار بکر - نصرالدوله بن مروان - با هدایا و سپاه فروان او را همراهی می‌کرد، موفق شد تا دامنه‌ی غزو را تا ارنالروم توسعه دهد و آبادی‌های اطراف را در تنگنا و فشار قرار دهد اما با شروع فصل سرما بدون اینکه موفقیت چشمگیری بدست آورد به ایران مراجعت کرد، ابن اثیر، *عزالدین، الکامل فی التاریخ*، ترجمه‌ی علی هاشمی حائری، تهران، انتشارات موسسه مطبوعاتی علمی، ۱۳۶۸، ج ۱۶، ص ۳۰۲. این حملات اگرچه بیشتر به قصد شناسایی مناطق آناتولی صورت می‌گرفت و در ابتدا اهمیت تاریخی نداشت، اما در هموار کردن راه برای ورود و استقرار ترکان به آناتولی نقش بسزایی داشت.

مسلمانان شد.^۱ در منابع اطلاع دقیقی از تعداد نفرات رومیان و همچنین سلجوقیان در این نبرد به چشم نمی‌خورد.^۲ آنچه مسلم است انبوهی لشکر رومیان در برابر سلجوقیان است و شاهد این مدعا پیام صلح آلپ ارسلان برای امپراطوری روم است.^۳ رومیان در این جنگ شکست سختی خوردند و رومانوس توسط غلامی که احقر و اخص غلامان بود^۴ گرفتار شد و در نزد سلطان سلجوقی تعهد کرد به پرداخت جزیه‌ای که روزانه هزار دینار بود.^۵ در زمان حکومت آلپ ارسلان، کم‌کم زمینه برای شکل‌گیری حکومت سلجوقیان روم که بحث اصلی این پژوهش را تشکیل می‌دهد فراهم شد. در ایران، سلجوقیان تا سال ۵۸۹ق/ ۱۱۹۶م حکومت کردند تا اینکه

^۱ - انوشیروان بن خالد، تاریخ دولت آل سلجوق، ص ۳۷.

^۲ - منابع مختلف تعداد نفرات دو گروه را بسیار آشفته ذکر کرده‌اند به طوری که آفسرایبی تعداد سپاهیان روم را پنجاه هزار نفر و نفرات سپاه سلجوقی را دوازده هزار نفر برمی‌شمرد، مؤلف کتاب سلجوقنامه‌ی ظهیری نیز شمار سپاهیان روم را سیصد هزار تن و نفرات سلجوقی را پانزده هزار تن ذکر می‌کند. انوشیروان وزیر سلجوقیان تعداد نفرات رومیان را بالغ بر سیصد هزار تن ذکر کرده است و راوندی سپاه رومیان را ششصد هزار نفر و سپاه سلجوقی را دوازده هزار تن ذکر می‌کند برای اطلاعات بیشتر رجوع شود به آفسرایبی، ص ۱۶؛ نیشابوری، امام ظهیرالدین، سلجوقنامه، تهران، انتشارات گل‌لایه‌ی خاور، ۱۳۳۲، ص ۲۴؛ انوشیروان بن خالد، تاریخ دولت آل سلجوق، ص ۳۷؛ همچنین راوندی، راحه الصدور و آیه السرور، ص ۱۱۹.

^۳ - آلپ ارسلان با مشاهده‌ی جمعیت زیاد رومیان و به دلیل کمی نفرات لشکر خود، پیامی به رومانوس فرستاد و درخواست صلح کرد بر این مبنا که هر سال چیزی به عنوان غرامت بپردازد. ولی رومانوس این امر را دلیل بر ضعف سلاجقه قلمداد کرد و نخستین جنگ قطعی سلجوقیان و بیزانس در سال ۴۶۳ق/ ۱۰۷۰م در ملازگرد اتفاق افتاد. یوسفی حلوائی، رقیه، روابط سیاسی سلاجقه‌ی روم با ایلخانان، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۱، ص ۳۵.

^۴ - در منابع آمده است که هنگامی که آلپ ارسلان برای رویارویی با رومیان مهیا می‌شد در بغداد نام لشکریان را در دفتر عرض ثبت می‌کردند. در این میان غلامی رومی که بسیار حقیر بود برای ثبت نام به دفتر عرض آمد ولی عارض نام او در دفتر نمی‌نوشت تا این که امیرسعدالدوله گهرآئین و یا نظام الملک او را وساطت کرد که شاید همین غلام ملک روم را اسیر کند. اتفاقاً این غلام در حین هزیمت رومیان رومانوس را شناخت و او را اسیر کرد. راوندی، ص ۱۱۹؛ عمادالدین کاتب، تاریخ دولت آل سلجوق، ص ۴۱؛ میرخواند، روضه الصفا، ج ۶، ص ۳۱۶۲.

^۵ - راوندی، راحه السرور و آیه السرور، ص ۱۲۰.

سرانجام طغرل سوم سلجوقی در نبردی که با علاءالدین تکیش خوارزم شاه داشت، شکست خورد و کشته شد و حکومت صد و چهل ساله‌ی آنان که با روی کار آمدن طغرل بیگ شروع شده بود سرانجام در زمان همنام او به پایان رسید^۱ و قلمرو او ضمیمه‌ی حکومت خوارزمشاهیان شد.

برای درک ارتباط میان تشکیلات حکومتی سلجوقیان روم با سلجوقیان بزرگ و یافتن بعد افتراق و اشتراک آنها در این فصل، تشکیلات دیوانی سلجوقیان ایران بصورت مختصر مورد بررسی قرار گرفته و در فصل آینده نیز ضمن توضیح مناصب اداری و درباری حکومت سلجوقیان روم، پاره‌ای از مناصب مشابه موجود در حکومت سلجوقیان بزرگ نیز به صورت ذکر مثال جهت تبیین تشابه موجود در دو نظام اداری توضیح داده خواهند شد.

^۱ - انوشروان خالد، تاریخ دوله آل سلجوق، صص ۲۷۷-۲۷۸.

درگاه

درگاه یا بارگاه، مقر و خانه‌ی سلطان و جایی بود که سلطان به همراه خانواده و خدمه‌ی خود در آنجا اقامت می‌کرد و فرمان سلطان نیز از آنجا صادر می‌شد. درگاه سلاجقه که گاه سراپرده نیز نامیده می‌شد طبق گفته‌ی راوندی سرخ رنگ بود.^۱ درگاه دارای تشکیلات گسترده و مناصب مخصوصی بود. صرف نظر از سلطان که در رأس تمامی تشکیلات مملکتی قرار داشته، بزرگترین فرد درگاه حاجب بزرگ بوده که او را حاجب سالار و حاجب کبیر نیز می‌گفته‌اند^۲ و از افراد نزدیک به سلطان به شمار می‌رفت. همچون امیر فخرالدین عبدالرحمان بن طغایرک که حاجب الکبیر دربار مسعود بن محمد سلجوقی بود.^۳

دیوان

دیوان هم‌ریشه با دبیر و دیپی^۴ و به معنی خط در فارسی باستان^۵، در تشکیلات اداری عهد خلفا و سلاطین ممالک اسلامی، عنوان اداره‌ی کل محاسبات مملکت و دفتر محاسبات، و همچنین به معنی مطلق اداره و تشکیلات اداری بوده است.^۶ این احتمال نیز هست که اصل آن آسوری یا سومری باشد. کلمه‌ی دیوان در نزد مسلمانان در آغاز جهت ثبت و ضبط مخارج

^۱ - « و غدور ملک سر بر آورد و نوبتی و سراپرده سرخ بالقلب خود ... » راوندی، *راحه الصدور*، ص ۱۴۴.

^۲ - انوری، حسن، *اصطلاحات دیوانی دوره‌ی غزنوی و سلجوقی*، تهران، انتشارات کتابخانه‌ی طهوری، ۱۲۷۰، ص ۸.

^۳ - عمادالدین کاتب، *تاریخ دوله آل سلجوق*، ص ۱۷۵.

^۴ . dipi

^۵ - انوری، همان، ص ۴.

^۶ - مصاحب، غلامحسین، *دایره‌المعارف بزرگ فارسی*، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۱۵۳۰.